

М. П. Бутко
Чернігівський державний технологічний університет
О. О. Зеленська, С. М. Зеленський
Чернігівський державний інститут економіки і управління

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНОЇ ЕФЕКТИВНОСТІ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В СКЛАДІ ПРОДОВОЛЬЧОГО КОМПЛЕКСУ УКРАЇНИ

Соціальна ефективність – це один із ключових аспектів ефективності продовольчого комплексу (ПК) будь-якого рангу, що характеризує соціально-економічні відносини системи “виробник – споживач”. Це пов’язано насамперед зі специфікою міжгалузевого ПК, діяльність якого спрямована на безпосереднє забезпечення споживчих потреб населення, що має виключне соціальне та політичне значення. Комплексоформуючим ядром продовольчого комплексу будь-якого рівня виступає харчова промисловість (особливо чітко її організуюча та інтегруюча функція відображена в структурі продовольчих комплексів найрозвиненіших країн світу). Слід також відзначити, що 90% продукції рослинництва і тваринництва, яка надходить споживачам переробляється відповідними галузями харчової промисловості. Повне задоволення фізіологічних потреб людини в енергії і поживних речовинах є найважливішою умовою підтримання її здоров’я, працездатності й активного довголіття. Будь-які відхилення від формули збалансованого харчування, особливо чітко виражені та довготривалі, негативно позначаються на фізичному й нервово-психологічному здоров’ї нації, призводять до незворотних демографічних змін (наслідком чого є зростання захворюваності та смертності населення) і загострюють соціальну напругу в суспільстві.

Дослідженню проблем соціальної ефективності функціонування продовольчих комплексів різних рангів присвячена низка праць вітчизняних вчених, зокрема П. П. Борщевського, Б. М. Данилишина, М. І. Долішнього, С. І. Дорогунцова, Ю. П. Лебединського, Л. О. Мармуль, С. В. Мочерного, М. М. Паламарчука, Л. Г. Чернюк та ін. Однак в умовах трансформації української економіки та з огляду на виняткову важливість вирішення

поставлених перед комплексом соціальних завдань актуальність дослідження цього аспекту ефективності помітно зростає.

Метою статті є вивчення теоретичних і практичних аспектів оцінки соціальної ефективності харчової промисловості, її сировинної бази: продовольчого комплексу в цілому. Об'єктом дослідження обраний ПК України. Поставлена мета потребує вирішення наступних завдань: розкриття економічної сутності категорії *соціальна ефективність*, обґрунтування методологічних способів кількісної оцінки соціальної ефективності продовольчого комплексу і практичне здійснення на цій основі оцінки соціальної ефективності ПК України.

У фаховій літературі соціальна ефективність визначається як відповідність результатів господарської діяльності основним соціальним потребам і цілям суспільства. Таким чином, соціальна ефективність пов'язана з особистими інтересами споживачів, обсягами виробництва продукції харчової промисловості та сільського господарства і підвищенням рівня життя населення.

Критерієм соціальної ефективності продовольчого комплексу, як правило, є рівень задоволення потреб населення у продуктах харчування. З огляду на це, основний показник її кількісної оцінки – рівень споживання населенням продуктів харчування (на душу населення) порівняно з науково обґрунтованими та мінімальними фізіологічними нормами їх споживання, розробленими Академією медичних наук. Аналізу підлягає як загальний обсяг споживання продовольчої продукції на душу населення (кілокалорій), так і споживання продуктів харчування в розрізі їх окремих видів.

Однак, цей показник не розкриває всіх соціальних аспектів функціонування продовольчого комплексу. Слід зазначити, що низький рівень доходів населення є причиною гальмування розвитку харчової промисловості і невідповідності реальних потреб людей у продуктах харчування платоспроможному попиту. У зв'язку з цим, крім фізіологічних потреб у продуктах харчування, як важлива характеристика споживчих запитів повинен

розглядатися попит на продовольчі товари, що фактично може бути реалізований населенням за рахунок наявних засобів, тобто платоспроможний попит. Причому реалії сьогодення є такими, що пряма причинна обумовленість рівня платоспроможного попиту обсягами продовольчого виробництва відсутня. Натомість, на перше місце виходить зворотний аспект взаємовпливу категорій виробництва і споживання – вимоги споживчого попиту до номенклатури й обсягів виробництва продуктів харчування. Підтвердженням цього є деякі ознаки кризи перевиробництва продовольчих товарів в Україні (подібні висновки можна отримати і з допомогою факторного аналізу).

Такі обставини підкреслюють важливість встановлення пропорцій між виробництвом і споживанням кінцевої продовольчої продукції. Їх оцінка дає змогу виявити ступінь забезпечення споживчого попиту населення продовольством за рахунок вітчизняного виробництва і здійснюється шляхом співвідношення виробництва продуктів харчування (загалом у вартісному вираженні та за видами у натуральному) до їх споживання у розрахунку на душу населення за певний період часу.

Таким чином, на нашу думку, в умовах нинішньої соціально-економічної ситуації у вітчизняній економіці в основу оцінки соціальної ефективності продовольчого комплексу необхідно покласти два основні критерії – рівень середньодушового споживання населенням продуктів харчування і ступінь його забезпеченості вітчизняним виробництвом.

У зв'язку зі спадом виробництва продовольчих товарів (табл. 1), їх відносно високою вартістю та низькими реальними доходами громадян у довгостроковому періоді скоротилися обсяги споживання основних продуктів харчування на душу населення як в абсолютному вимірі, так і порівняно з рекомендованими нормами (табл. 2). Це негативно позначилося на життєдіяльності населення, особливо його малозабезпечених верств, і стало причиною зростання загальної захворюваності та скорочення середньої тривалості життя людей.

Як видно з таблиці 2, останні 4 роки характеризуються підвищенням рівня споживання основних видів продуктів харчування населенням України. Так, споживання риби та рибопродуктів за 1998–2002 рр. зросло у 2 рази, яєць – на 35,7%, олії – на 28,9, овочів та баштанних – на 14,9, цукру – на 12,5, молока і молокопродуктів – на 5,1%. Ситуація видається менш оптимістичною, якщо нинішній рівень споживання порівняти з 1990 р. Цей період характеризується вже згаданою вище тенденцією скорочення обсягів споживання населенням продовольчої продукції. Так, упродовж останніх 12 років особливо швидкими темпами зменшувалося споживання м'яса і м'ясопродуктів (на 51,5%), молока і молочних продуктів (на 39,7%), фруктів, ягід і винограду (на 38,3%), риби та рибопродуктів (на 31,0%), яєць (на 23,2%), що призвело до поглиблення традиційно існуючих диспропорцій у харчовому раціоні населення України. Значно повільнішими темпами скорочувалося споживання олії та хлібних продуктів (на 7,8 і 7,1% відповідно). У той же час відбулося деяке зростання споживання населенням картоплі (на 1,5%), овочів і баштанних культур (на 5,9%).

Таблиця 1

Індекси продукції за галузями харчової промисловості України
в 1990 – 2002 рр., %

	1990 = 100					
	1995	1996	1998	1999	2000	2002
Харчова промисловість	47	43	38	41	51	45
у тому числі						
цукрова	50	43	22	22	20	22
хлібопекарська	58	52	44	42	42	40
кондитерська	44	46	65	79	107	81
олійно-жирова	48	50	41	50	82	56
плодоовочева	67	54	56	79	105	90
м'ясна і молочна	32	28	19	20	23	21
м'ясна	29	26	17	18	19	22
маслосироробна і молочна	39	32	20	21	27	21
рибна	40	44	25	27	33	40
Борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість	52	44	35	32	26	27

Таблиця 2

Динаміка рівня споживання та задоволення фізіологічних потреб населення України в основних продуктах харчування, у розрахунку на душу населення за рік*

Продукт	Рівень споживання			Частка 2002 р. (%) від		Рекомендовані норми	Споживання від рекомендованих норм, %	
	1990	1998	2002	1990	1998		1990	2002
М'ясо та м'ясопродукти, кг	68	33	33	48,5	100,0	78	87,2	42,3
Молоко та молокопродукти, кг	373	214	225	60,3	105,1	390	95,6	57,7
Яйця, штук	272	154	209	76,8	135,7	291	93,5	71,8
Риба та рибопродукти, кг	17,5	5,9	11,9	68,0	У 2 р.	23	76,1	51,7
Цукор, кг	50	32	36	72,0	112,5	38	131,6	94,7
Олія, кг	11,6	8,3	10,7	92,2	128,9	13	89,2	82,3
Хлібні продукти, кг	141	126	131	92,9	104,0	117	120,5	112,0
Картопля, кг	131	130	133	101,5	102,3	120	109,2	110,8
Овочі та баштанні, кг	102	94	108	105,9	114,9	139	73,4	77,7
Фрукти, ягоди та виноград, кг	47	28	29	61,7	103,6	80	58,8	36,3
Білки, кг	38	27	29	76,3	107,4	33	115,2	87,9
Жири, кг	45	26	29	64,4	111,5	40	112,5	72,5
Калорійність, ккал за добу	3597	2592	2800	77,8	108,0	2961	121,5	94,6

* Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2002 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Техніка, 2003. – С. 484–485

Як наслідок, рівень споживання населенням продовольчої продукції відстає від рекомендованих норм як за загальною енергетичною цінністю, так і структурою раціону. Так, середньодобове споживання білків у розрахунку на душу населення у 2002 р. становило 79 г (1990 р. – 104 г) при нормі 91 г; жирів – 79 (1990 р. – 123 г) при нормі 110 г. Загальна енергетична цінність раціону за 12 років знизилась на 797 ккал і становила у 2002 р. 2800 ккал, що на 5,4% нижче рекомендованого рівня. Стосовно структури раціону, то у 2002 р. 8 з 10 основних категорій харчових продуктів споживалися в Україні на рівні, нижчому від рекомендованих норм. Зокрема, фруктів, ягід і винограду – на 63,7%; м'яса та м'ясопродуктів – на 57,7; риби і рибопродуктів – на 48,3; молока та молочних продуктів – на 42,3; яєць – на 28,2%. Таким чином, сьогодні найменш задоволеними є фізіологічні потреби населення у найбільш цінних з точки зору раціонального харчування продуктах, які містять білки (м'ясо, яйця), вітаміни

(фрукти, ягоди, виноград) та комплекси макро- і мікроелементів (риба, фрукти, ягоди, молоко та молочні продукти). У той же час споживання вуглеводмістких продуктів, зокрема хліба та картоплі, у 2002 р. перевищувало рекомендований рівень відповідно на 12,0 та 10,8%. Слід зазначити, що подібні тенденції спостерігалися і у 1990 р., однак на той час невідповідність рівня споживання рекомендованим нормам була не такою різною.

Рівень і структура споживання продовольчої продукції змінюється залежно від доходів населення. Зростання останніх веде до підвищення абсолютних обсягів споживання продуктів харчування (табл. 3). Інтенсивність такого зростання багато в чому залежить від характеристики продуктів, котрі споживаються. Так, споживання дешевих продуктів першої необхідності (хліба, картоплі) із збільшенням доходу зростає надзвичайно повільно і до певної межі; споживання продуктів харчування вищої споживчої якості (дорожчих) спочатку підвищується прискореними темпами до певної межі, а потім сповільнюється; споживання харчових делікатесів прискорено збільшується і не має верхньої межі.

Згідно з першим законом Е. Енгеля, із зменшенням доходів збільшується питома вага витрат на товари першої необхідності, перш за все продукти харчування, і навпаки. У 2002 р. частка витрат домогосподарств усіх типів на продукти харчування залишалася високою і становила 59,1% від сукупних витрат (у т.ч. в першій групі розподілу за рівнем середньодушових сукупних витрат – 80,6, в останній – 51,3%). Порівняно з 1990 р. вона зросла на 26,3 відсоткових пункти. Високі питомі витрати домогосподарств України на харчування є свідченням низького рівня життя населення (країна вважається бідною, якщо населення витрачає на продукти харчування одну третину бюджету). Для порівняння: у кінці 90-х років ХХ ст. домогосподарствами США на продукти харчування витрачалось 14% сімейного бюджету, в інших розвинутих країнах – 10–20%.

Диференціація рівнів споживання основних продуктів харчування у домогосподарствах першої і останньої групи розподілу за рівнем

середньодушових сукупних витрат є значною: фруктів, ягід і винограду в останній групі споживається у 15,3 рази більше, ніж у першій, м'яса та м'ясопродуктів – у 12,2; молока і молочних продуктів – у 8,4; риби – у 6,5; овочів і баштанних культур – у 3,7 разів (див. табл. 3). Загальна енергетична цінність спожитої домогосподарствами останньої групи продовольчої продукції є вищою порівняно з першою групою у 3,3 рази.

Таблиця 3

Споживання продуктів харчування у домогосподарствах різних типів, у середньому за місяць у розрахунку на одну особу*

Продукт	Усі домогосподарства	Усі домогосподарства з дітьми	За місцем проживання		З кількістю осіб		Із середньодушовими сукупними витратами у місяць, грн.			
			міські поселення	сільська місцевість	двома	чотирма	до 60,0 (I гр.)	60,1–210,0 (II – VI гр.)	210,1–360,0 (VII–X гр.)	понад 360 (XI гр.)
М'ясо та м'ясопродукти, кг	3,3	2,8	3,5	2,8	3,9	2,9	0,5	1,7	3,8	6,1
Молоко та молокопродукти, кг	18,8	16,1	17,6	21,2	22,5	16,7	3,4	12,7	22,0	28,5
Яйця, штук	17	16	18	17	20	16	6	13	20	23
Риба та рибопродукти, кг	1,4	1,1	1,5	1,2	1,8	1,1	0,4	0,8	1,6	2,6
Цукор, кг	3,1	2,5	3,1	3,1	3,8	2,6	0,9	2,0	3,6	4,5
Олія, кг	2,0	1,6	2,0	1,8	2,4	1,6	0,9	1,5	2,3	2,7
Хлібні продукти, кг	10,7	8,9	10,4	11,3	12,8	9,2	7,0	9,0	11,8	12,9
Картопля, кг	10,3	9,0	8,6	13,7	12,0	8,8	7,0	9,1	11,1	11,7
Овочі та баштанні, кг	9,5	7,8	9,3	9,9	12,0	7,9	3,8	6,8	10,9	14,2
Фрукти, ягоди та виноград, кг	2,4	2,1	2,6	1,8	2,7	2,0	0,3	1,3	2,7	4,6

* Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2002 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Техніка, 2003. – С. 481–483

Розбіжності у структурі харчування притаманні також домогосподарствам сільських і міських поселень (див. табл. 3). У сільських домогосподарствах рівень споживання картоплі (на 59,3%), молока та молочних продуктів (на 20,5), овочів і баштанних культур (на 6,5%) перевищував цей показник у міських поселеннях. Як видно, це традиційні для українського села продукти харчу-

вання, які, до того ж, виробляються власними домогосподарствами. У той же час сільськими домогосподарствами споживалося фруктів, ягід і винограду (на 30,8%), м'яса та м'ясопродуктів, риби і рибодуктів (на 20,0%), олії (на 10,0%) менше, ніж міськими. Отже, структура харчового раціону сільського жителя є менш раціональною, а калорійність – вищою (у 2002 р. – на 7%).

Як свідчать наведені дані, спостерігається також залежність між рівнем споживання продуктів харчування і кількістю осіб у сім'ї, що носить обернено пропорційний характер. Так, у домогосподарствах з чотирма особами споживається продуктів у 1,2–1,6 разів менше, ніж у сім'ях з двох чоловік.

Таким чином, показники середньодушового споживання населенням України продуктів харчування у 2002 р. свідчать про низьку соціальну ефективність вітчизняного продовольчого комплексу, особливо при їх порівнянні з показниками докризового періоду.

У той же час дещо іншою виглядає ситуація з точки зору забезпеченості вітчизняним продовольчим виробництвом фактично існуючого попиту на продукти харчування (табл. 4).

Як видно, впродовж всього аналізованого періоду обсяги вітчизняного виробництва продовольчої продукції повністю задовольняли рівень платоспроможного попиту населення України. Із 9 аналізованих груп продовольчої продукції у 2002 р. внутрідержавний споживчий попит не забезпечувався лише виробництвом риби та цукру (щодо молока і м'яса, то у таблиці відображена та їх частина, що переробляється відповідними галузями харчової промисловості; у той же час домогосподарствами, особливо у сільській місцевості вказана продукція споживається після самостійної переробки), причому перший вид продукції для України традиційно є довізним, а нестача другого пояснюється несприятливими погодними умовами конкретного року, що зумовили низький рівень урожайності і валових зборів цукрових буряків.

Таблиця 4

Рівень задоволення попиту населення України
у продуктах харчування власного виробництва*

Продукт	Виробництво на душу населення			Виробництво у % від споживання			Виробництво у % від рекомендованих норм		
	1990	2000	2002	1990	2000	2002	1990	2000	2002
М'ясо та м'ясопродукти (включаючи субпродукти), ковбасні вироби, м'ясні напівфабрикати, кг	75,2	12,0	14,9	110,6	36,6	45,7	96,4	15,4	19,1
Молоко та молочні продукти, кг	136,1	18,4	29,9	36,5	9,2	13,3	34,9	4,7	7,7
Яйця, штук	314	178	236	115,4	107,2	112,9	107,9	61,2	81,1
Риба та рибні продукти, кг	-	7,3	6,1	-	86,9	51,3	-	31,7	26,5
Хлібні продукти (хліб та макаронні вироби у перерахунку на борошно, крупи, борошно)	323,8	134,7	135,0	у 2,3 р.	107,8	102,9	у 2,8р.	115,1	115,4
Цукор, кг	139,2	31,7	29,7	у 2,8 р.	86,1	82,3	у 3,7 р.	83,4	78,2
Олія, кг	20,6	19,8	20,3	177,6	у 2,1 р.	189,7	158,5	152,3	156,2
Картопля, кг	322,1	403,0	346,2	у 2,5 р.	у 3 р.	у 2,6 р.	у 2,7 р.	у 3,4 р.	у 2,9 р.
Овочі та баштанні, кг	128,3	118,0	121,4	125,2	116,0	112,4	92,3	84,9	87,3
Фрукти, ягоди та виноград, кг	72,0	40,0	32,7	151,9	136,5	114,7	90,0	50,0	40,9

* Розраховано за даними Статистичного щорічника України за 2002 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Техніка, 2003. – С. 146, 187, 204, 226

Однак цілком очевидно, що задовільне співвідношення між виробництвом і споживанням продовольчої продукції в Україні зберігається через значне обмеження місткості вітчизняного споживчого ринку харчових продуктів, обумовлене низьким рівнем платоспроможного попиту населення, з відповідною фіксацією цього попиту на рівні, нижчому за рекомендовані норми споживання. У результаті достатні з точки зору забезпечення внутрішнього споживчого попиту нинішні рівні вітчизняного виробництва продовольства

неспроможні забезпечити споживання на рівні рекомендованих норм з більшості основних груп продуктів харчування (докорінно іншою ситуація була в докризовий період функціонування продовольчого комплексу країни). Виняток становлять лише продукти традиційних галузей спеціалізації сільськогосподарського виробництва України – картопля та олія (див. табл. 4).

Соціальну значущість продовольчого комплексу характеризує також показник кількості зайнятого у ньому населення, оскільки на сьогодні для багатьох неіндустріальних регіонів України гострою залишається проблема забезпеченості населення робочими місцями. Вона значною мірою вирішується за рахунок продовольчого комплексу. Так, у 2001 р. в сировинній і переробній ланках ПК України працювало 2,6 млн. чол., що становить 12,4% зайнятих у всіх галузях вітчизняної економіки. У динаміці цей показник характеризується стійким зниженням: у 1990 р. – 5,7 млн. (22,4%); у 1995 р. – 4,5 млн. (18,9%); у 2000 р. – 3,0 млн. чол. (14,1%). Окрім пом'якшення ситуації із зайнятістю, вітчизняний продовольчий комплекс значною мірою вирішує проблему забезпеченості населення фактично всіх сільських населених пунктів і багатьох райцентрів продуктами харчування, а також важливим джерелом грошових надходжень сільських домогосподарств.

Побічно соціальну ефективність вітчизняного ПК характеризує частка валової доданої вартості продовольчого комплексу в загальному її обсязі. Так, у 2001 р. частка тільки сировинної ланки продовольчого комплексу України у виробництві загального обсягу валової доданої вартості становила 15,5%; у 2002 р. – 14,1%.

Оцінка рівня соціальної ефективності продовольчого комплексу України ускладнюється вже згаданою відсутністю в нинішніх умовах безпосередньої залежності між рівнем споживання населенням країни продуктів харчування та внутрідержавними обсягами їх виробництва. Очевидно, що нинішній низький рівень споживання не є наслідком лише проблем функціонування вітчизняного продовольчого комплексу, а отже, подолання ситуації, що склалася, виключно зусиллями ПК вбачається неможливою.

Низьку оцінку рівня соціальної ефективності продовольчого комплексу України підтверджують також перспективи розвитку споживчого ринку. Очікуване підвищення добробуту населення та зростання його грошових доходів, які стануть факторами розширення місткості державного ринку продовольчих товарів, поставить перед вітчизняним ПК вимоги щодо нарощування обсягів виробництва продуктів харчування (передусім м'яса, молока, яєць, фруктів та ягід). Якщо більшість галузей рослинницької галузі здатна досить оперативно відреагувати на зростаючі запити ринку (хоча стримуючим фактором залишається незадовільний стан матеріально-технічної бази сільськогосподарських виробників і відповідних переробних підприємств), то можливості тваринництва у цьому відношенні виглядають менш оптимістичними. Інертність тваринницької галузі, зокрема у відновленні поголів'я худоби, з високим ступенем імовірності дозволяє прогнозувати значні труднощі з надходженням на вітчизняний продовольчий ринок продукції тваринного походження у достатній кількості. Це стосується і деяких „низькомобільних” галузей рослинництва, наприклад садівництва. Результатом описаної ситуації стане заповнення ніш на вітчизняному продовольчому ринку імпортними продуктами харчування, що аж ніяк не сприятиме зміцненню позицій вітчизняних виробників на ринку тваринницької продукції.

Насамкінець слід зазначити, що однозначно оцінити соціальну ефективність продовольчого комплексу України надто важко. З одного боку, низький рівень середньодушового споживання населенням продовольчої продукції, незбалансованість харчового раціону, його недостатня енергетична цінність, а також аналіз змін у розвитку вітчизняного ПК і споживчого ринку є незаперечним свідченням низького рівня соціальної ефективності продовольчого комплексу України. З іншого боку, аналіз пропорцій між виробництвом і споживанням (платоспроможним попитом) основних продуктів харчування вказує на достатній у сучасних економічних умовах рівень вітчизняного продовольчого виробництва. Така неоднозначна оцінка соціальної ефективності ПК обумовлена існуючими суперечностями між встановленими

наукою і практикою оптимальними пропорціями, орієнтирами і критеріями соціально-економічного розвитку та нинішніми реаліями у вітчизняній економіці, що вносять до них відповідні корективи. Втім, зважаючи на певну спонтанність і відсутність чітких перспективних орієнтирів розвитку продовольчого виробництва, рівень соціальної ефективності продовольчого комплексу України важко оцінити як достатній, навіть з огляду на сучасні умови його функціонування.

У перспективі ж рівень соціальної ефективності продовольчого комплексу України, на нашу думку, характеризуватиметься тенденцією до зростання. Вагомими підставами, що дозволяють зробити такий висновок, є передусім значна місткість вітчизняного споживчого ринку продовольчих товарів, яка при умові підвищення рівня платоспроможного попиту населення помітно розширюватиметься, а також наявність сприятливих передумов для розвитку харчової промисловості та її сировинної бази, перш за все, значного ресурсного (насамперед земельного, трудового) та виробничого потенціалів.